

ВОЯКИ-УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ (1921 – 1939 рр.)

Відроджена в першій чверті ХХ ст. після тривалого іноземного панування Польща була багатонаціональною країною. За результатами перепису 1921 р. населення її становило приблизно 25,7 млн. чоловік, з них близько однієї третини були національні меншини: українці (15,2%), білоруси (4%), євреї (8%), німці (3%) та інші (0,9%)¹. Упродовж двадцяти міжвоєнних років чисельність населення зросла й на 1939 р., за оцінками дослідників, досягла майже 35 млн. чоловік, з яких 31,5% належали до національних меншин (українці й білоруси – 18%, євреї – 8,5%, німці – 3%, інші – 2%)². Так само багатонаціональним був і склад польської армії.

Правові підстави служби українців у збройних силах другої Речі Посполитої

У другій Речі Посполитій, як і в багатьох інших державах світу, був запроваджений загальний військовий обов'язок, закріплений у конституції 17 березня 1921 р.

Спочатку питання призову на військову службу регламентувалися відповідними декретами Регентської ради Польського королівства, а також указом від 7 березня 1919 р., що його прийняв Установчий сейм. 23 березня 1924 р. затверджено „Закон про загальний військовий обов'язок”. У статті 5 цього закону зазначалося, що кожний громадянин Речі Посполитої, який до 1 січ-

ня даного календарного року досягнув 21-річного віку, був зобов'язаний відбувати строкову військову службу³. Загальний військовий обов'язок поширювався на всіх чоловіків віком від 21 до 50 років (для офіцерів – до 60 років), визнаних здатними відбувати службу. Закон передбачав строкову службу, а також службу в резерві та посполитому рушенні.

У мирний час строкова служба в сухопутних військах тривала 24 місяці (для кавалерії і кінної артилерії – 25 місяців), у військово-морському флоті – 27 місяців. Проте військовий міністр мав право в разі потреби скорочувати її термін. Тож реально вона тривала значно менше: у піхоті – 17,5 місяця, в кавалерії і кінній артилерії – 22,5, в артилерії – 18,5 місяця. Закінчивши строкову службу, солдат переходив у резерв, де перебував до 40-річного віку, потім його автоматично зараховували до посполитого рушення. Чоловіки допризовного віку (починаючи з 17 років) могли вступати до війська як добровольці, за умови, що їх визнають здатними до строкової служби. На відміну від призовників добровольці мали право вибору роду військ, де вони хочуть проходити службу⁴.

Призов українців на військову службу був безпосередньо пов'язаний з набуттям ними польського громадянства. Стосовно колишніх володінь Російської імперії проблему з громадянством остаточно врегульовано лише після підписання 18

березня 1921 р. Ризького мирного договору. Стаття 6 цього документа встановлювала право вільного вибору державної належності (опції). Протягом року кожний міг обрати собі або польське, або радянське громадянство й переселитися на відповідну територію. Усі ті, що у визначений час не скористалися таким правом, ставали громадянами тієї держави, у якій вони проживали⁵. Таким чином, починаючи з 1921 р. влада могла на законних підставах призвати до лав польського війська українців з Волині та Полісся.

Складнішою була проблема громадянства непольського населення Східної Галичини, адже до листопада 1918 р. місцеві українці були підданими австрійського цесаря, а потім стали громадянами ЗУНР. У липні 1919 р. ці землі зайняли польські війська. Згідно з рішенням Найвищої союзницької ради, їх було передано під польське управління на правах автономії. Проте цей акт не вимагав від представників непольських національностей (в основному українців і євреїв) виконання певних обов'язків щодо польської держави, зокрема служби в армії.

Проте, попри наявні правові перепони, політичне й військове керівництво Речі Посполитої все ж таки йшло на те, щоб провадити в Східній Галичині призови непольського населення. Через це виникали численні непорозуміння, українці, щоб уникнути служби в польській армії, змінювали місце постійного проживання, тікали за кордон (до Чехо-Словаччини), однак протестних акцій було мало⁶. Скарги й протести доходили до Ради послів великих держав. На засіданнях Ради представники українського населення Східної Галичини різко виступали

проти свавілля польської цивільної і військової адміністрації. Внаслідок їхніх енергійних дій західні держави домоглися від Варшави офіційної заборони призову галицьких українців до польської армії. Відповідне розпорядження військовий міністр видав у серпні 1921 р.⁷

Щойно через неповні два роки, 15 березня 1923 р., Рада послів великих держав ухвалила остаточне рішення про входження східних галицьких земель до складу Польщі. Це створювало правні підстави для призову місцевих українців і євреїв – відтоді служба в польській армії для них стала обов'язковою.

Організація і проведення призовів

Щороку до лав збройних сил Речі Посполитої призивали молодих людей, яким на той час виповнився 21 рік. На першому етапі призову в повітових містах розпочинали роботу оглядово-лікарські комісії. На огляд повинні були з'явитися всі чоловіки призовного віку і старші, які з будь-яких причин не пройшли огляду раніше або були визнані тимчасово непридатними до служби.

На другому етапі всі призовники, визнані придатними до служби без обмежень (категорія „А”), зобов'язані були з'явитися до повітових команд поповнення (Powiatowa Komenda Uzupelnień, скорочено – РКУ), де новобранців розподіляли по військових частинах і забезпечували перевезення їх до місця служби.

У грудні 1921 р. вперше призовом було охоплене українське населення Волині й Полісся, яке на підставі Ризького мирного договору отримало польське громадянство. В архівних документах є відомості, що цей призов відбувався з певними трудно-

щами, оскільки активісти комуністичних, російських монархічних і українських націоналістичних організацій розгорнули широку пропагандистську кампанію з метою зірвати його. А втім складнощі виникали і з інших причин. Скажімо, далеко більше проблем, ніж протипризовна агітація, викликало складання точних списків чоловіків призовного віку⁸.

Наступного року географію призову було розширено. У листопаді місяці Рада міністрів скасувала колишню заборону на призов польського населення Східної Галичини, під якою розумілася територія Львівського (крім восьми західних і південних повітів), Тернопільського та Станіславівського воєводств. Перший етап (робота оглядово-лікарських комісій) тривав з 11 по 23 грудня, другий (направлення призовників до повітових команд поповнення) – з 22 по 24 січня наступного року. На огляд мали зголоситися всі чоловіки 1900 – 1901 рр. народження, без різниці національності⁹.

У зв'язку з призовом інспектор 5-ї армії генерал С.Галлер видав розпорядження, у якому наголосив, що ця акція повинна проходити спокійно й без ускладнень. Попередивши про те, що „антидержавні елементи разом з комуністичними більшовицькими диверсантами намагатимуться перешкодити призову рекрутів до лав Війська Польського, агітуючи проти зголошення до служби, намовляючи до дезертирства, а можливо, й підбурюючи рекрутів чинити активний опір”, а також згадавши, що, „згідно з непідтвердженою, щоправда, інформацією, антидержавні елементи чекають на збір рекрутів у повітовому місті або в команді поповнень, щоб улаштувати

зворушення”, генерал підкреслив: „забезпечення спокою в цей період буде найголовнішим завданням державної поліції”¹⁰.

Проте побоювання генерала С.Галлера виявилися перебільшеними. Так, у Львові тоді було зафіксовано лише навмисне зривання оголошень про призов¹¹. І на другому етапі, коли наприкінці січня 1923 р. повітові команди поповнення відправляли призовників до війська, не було особливих ускладнень. Як доповідав інспектор армії, „ситуація в 10-у корпусному окрузі (штаб округу в Перемишлі. – А.Р.) спокійна. Ситуація в 6-у корпусному окрузі (штаб округу у Львові. – А.Р.) – перебіг призову спокійний. Запізнення з прибуттям рекрутів почасти можна виправдати сніговими заметами. Повітові команди поповнення Чортків і Бучач доповідають, що настрої призовників добрий. Однак там, де рекрути не прибувають добровільно, запроваджено примусове перепроводження їх”¹².

Звичайно, під час призовів траплялися всілякі ексцеси, які іноді мали політичне забарвлення, бо ж далеко не завжди молоді українці охоче йшли до польського війська. Подекуди вони в різній формі демонстрували своє негативне ставлення до польської держави та її збройних сил. Найчастіше це виявлялося в співі українських патріотичних пісень і виголошенні антипольських гасел. Якщо поліція не могла дати лад власними силами, надходила військова допомога. Хоча, слід зауважити, таких випадків зафіксовано не дуже багато. Один з них стався 22 січня 1923 р. в селах Торки й Позьдзяч Перемиського повіту. Тут місцеві призовники, виламавши двері й вікна в приміщенні гмінної кан-

целярії, влаштували там прощальну гулянку з музикою і танцями. Коли до розгромленої канцелярії прийшли двоє поліціантів у супроводі вийта та його заступника, щоб допровадити призовників-українців до повітової команди поповнень, їх вороже зустріли місцеві жителі, яких зібралось понад 300 душ.

Селяни заспівали „Ще не вмерла Україна!”, в бік поліціантів полетіли порожні пляшки й каміння. Дехто з призовників почав вигукувати антидержавні й антипольські гасла, відкрито висловлювати своє небажання служити в польській армії („До війська не підемо! Польщі ми тут не визнаємо й захищати її ми не будемо!”). Деякі навіть погрожували кривавою розправою¹³.

Поліціанти, переконавши селян розійтися по домівках, заарештували 3 призовників, тим часом 11 інших утекли. З огляду на те, що поліція не могла виконати покладеного на неї завдання, перемиський повітовий староста звернувся по допомогу до командування 10-го корпусного округу. Військовики зреагували швидко, і вже наступного дня кавалерійський ескадрон з додатковими силами поліції з'явився в Торках і Позьдзячу. Внаслідок ужитих заходів усіх призовників, що чинили опір, доправили до повітової команди поповнень, а стосовно активних учасників виступів розпочалося слідство¹⁴.

Одним із способів уникнути призову, як уже зазначалося, була втеча призовників до сусідніх країн. Найбільша кількість таких випадків припадає на початок 1920-х рр., коли кордони лишалися ще досить прозорими. Так, комісаріат поліції в Тернополі доповідав, що 21 січня 1923 р. в місті відбувся таємний з'їзд

українських студентів, на якому ухвалено, щоб жодний українець не йшов до польського війська, а намагався виїхати до Радянського Союзу або Чехо-Словаччини. Якщо ж це стане неможливим, тоді слід готуватися до повстання в Східній Галичині. Серед призовників-українців, які наступного дня прибули до тернопільської повітової команди поповнень, була поширена думка, що вони в польському війську служити не будуть, а одразу ж утечуть¹⁵.

У січні 1923 р. така ситуація спостерігалася і в інших районах Східної Галичини. Зокрема напередодні відправлення призовників до війська заступник коменданта поліції Львівського повіту доповідав своєму керівництву, що за таємною інформацією, одержаною від його конфідентів, призовники української національності з містечок Щирець та Винники не хочуть іти до війська, а планують переховуватися по лісах, доки все не вгамується¹⁶. Так само хотіли вчинити й 7 призовників-українців із гміни Гуменець Львівського повіту, які планували втекти за кордон – до Чехо-Словаччини або Радянського Союзу¹⁷.

Проте ще раз підкреслимо – випадки ухиляння від призову або відкритого протистояння між призовниками і представниками органів правопорядку траплялися нечасто. З плином часу ситуація взагалі стала змінюватися: місцеві націоналістичні діячі почали радити хлопцям не чинити опору під час призову, а навпаки, спокійно йти до армії, старанно вчитися там військової справи, адже ці знання в майбутньому стануть їм у пригоді в боротьбі за незалежну українську державу. Так, зокрема, навчав своїх прихильників

О.Багнюк, оунівський провідник у Берестечку на Волині¹⁸.

Навіть у моменти найбільшого загострення політичного становища в Східній Галичині після проведеної восени 1930 р. „пацифікації” призови проходили досить спокійно, принаймні без відкритого протистояння з поліцією. Скажімо, в травні 1931 р., коли відбувався весняний призов, на території Львівського воєводства були зафіксовані лише випадки „антидержавної агітації національного українського характеру”. Вони мали місце в таких повітах: Яворівському (7 гмін), Городоцькому (4 гміни), Мостиському (8 гмін), Рудківському (6 гмін), Дрогобицькому (14 гмін), Перемиському (1 гміна), Добромиському (6 гмін), Самбірському (3 гміни)¹⁹.

Водночас випадків антидержавної агітації комуністичного характеру було зафіксовано значно менше. Так, у Дрогобицькому повіті призовники з гміни Колпець взяли з собою червоний прапор, з яким хотіли пройти вулицями міста, але їх перепинила поліція і декого заарештувала. Крім того, призовники з

гміни Добровляни під час маршу через Дрогобич вигукували антидержавні гасла, у зв'язку з чим серед них також були проведені арешти²⁰.

Загалом зазначимо, що з кожним роком кількість осіб, які ухилялися від призову, зменшувалася. Це стало стійкою тенденцією, адже поступово польське населення східних регіонів другої Речі Посполитої усвідомило або, радше, просто змиралося з обов'язковістю проходження строкової військової служби. Так, у 1922 р. у Львівському воєводстві на оглядово-лікарські комісії не з'явилося близько 40% юнаків, у 1929 р. – 20%, у 1931 р. – 16%²¹, а у 1935 р. – пересічно до 5% (у деяких повітах – до 2%)²².

Проходження служби вояками-українцями

Польська армія періоду другої Речі Посполитої була багатонаціональною – представники національних меншин становили в середньому 25%, серед них українці – близько 10 – 12%. Докладніші відомості подано в таблиці 1²³.

Таблиця 1

Рік	Поляки		Національні меншини		У тому числі українці	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1921	285850	83,46	56675	16,54	?	?
1922	147443	78,31	40847	21,69	14886	7,91
1923	168945	66,12	86606	33,88	43261	16,9
1924	139898	77,23	40043	22,25	20024	11,12
1925	185725	79,58	47722	20,42	21086	9,03
1926	150397	79,44	38731	20,56	17115	9,1
1927	153072	72,32	58604	27,68	25834	12,2
1930	240257	79,55	61761	20,45	31636	10,47
1931	156263	81,62	35210	18,38	?	?
1936	156116	76,39	48257	23,61	22955	11,23
1937	154310	75,23	50818	24,77	24319	11,86
1938	117422	74,81	39546	25,19	15729	10,02

З наведених даних випливає, що у Війську Польському щороку перебувало пересічно 23 – 24 тис. українців. Виходячи з цього, можемо говорити про те, що протягом 1921 – 1938 рр. близько 420 – 430 тис. українців пройшли строкову службу в польській армії.

Військовий міністр кожного року встановлював своїми наказами максимальний відсоток вояків – представників національних меншин, які мали відбувати службу в різних родах військ і навіть в окремих військових частинах. Така практика, запроваджена в 1922 р., лишалася до самого вибуху Другої світової війни.

У таблиці 2 показано (у відсотках) національний склад польської армії за родами військ станом на 1 квітня 1922 р. Зазначимо, що під „українцями” тоді розуміли тих вояків, що походили з Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя, тобто територій, які раніше належали царській Росії, тоді як „русинами” називали українців з Галичини²⁴.

Станом на 18 жовтня 1923 р. вояки-українці становили: у піхоті – 15,41%, у кавалерії – 22,96%, в артилерії – 23,25%, в інженерних військах – 13,03%, в авіації – 6,7%, у військах зв'язку – 8,15%, у залізничних частинах – 10,55%, в обозах – 21,72%, у жандармерії – 1,99%, у санітарних частинах – 14,6%, у господарчих частинах – 2,23%²⁵.

Отже, спостерігалось істотне зростання частки вояків-українців в усіх родах військ і службах порівняно з попереднім роком. Це було зумовлене тим, що в 1923 р. призов охопив уже всі західноукраїнські землі в складі другої Речі Посполитої, зокрема й Східну Галичину, де до того часу з політичних міркувань непольське населення тимчасово не підлягало проходженню строкової служби.

У подальші роки такий розподіл між різними родами військ і службами зберігався. Водночас окреслилися деякі характерні тенденції. Так, у піхоті й кавалерії частка національних меншин, серед них і українців, зростала, а в технічних

Таблиця 2

Роди військ	Поляки	Українці	Русини	Білоруси	Росіяни	Чехи	Німці	Євреї
Піхота	71,1	9,34	1,61	7,92	1,29	0,14	1,2	7,4
Кавалерія	53,89	13,84	1,76	21,69	3,49	0,22	0,65	4,51
Артилерія	73,51	11,99	1,2	5,40	2,40	0,5	1,3	3,7
Інженерні війська	71,79	4,66	6,16	6,37	1,93	0,34	4,76	3,99
Авіація	87,40	3,07	0,06	6,81	0,25	0,03	0,46	1,9
Війська зв'язку	86,37	0,73	0,57	6,57	0,4	0,14	1,12	4,1
Бронетанкові, автомобільні та залізничні війська	90,4	1,1	1,28	2,43	0,71	0,05	0,95	3,08
Обози	68,64	6,32	1,86	9,89	0,5	0,17	1,07	11,52
Жандармерія	97,85	0,26	0,36	0,13	0,06	—	0,09	1,25
Санітарні частини	86,24	0,60	1,62	4,46	0,55	0,09	0,86	7,56
Господарчі частини	76,54	1	1,75	1,24	2,39	0,14	1,34	15,56

родах (таких як війська зв'язку, авіація, бронетанкові та автомобільні війська) – зменшувалася.

Бувало так, що в деяких піхотних полках, дислокованих у західних або центральних районах Польщі, представники національних меншин становили більше половини особового складу окремих підрозділів. Наприклад, за інформацією інспектора армії генерала М.Норвід-Нойгебауера, у січні 1937 р. в стрілецьких ротах 12-го піхотного полку частка неполяків сягала аж 70%²⁶. У жовтні 1938 р. інший інспектор армії – генерал Т.Піскор мусив з жалем констатувати те, що „наша піхота – „цариця війська” і гордість польської армії переживає глибоку кризу. З огляду на вузькі рамки бюджету кількісний стан війська залишається на попередньому рівні. Постійна розбудова авіації, бронетанкових військ, військ зв'язку, інженерних військ, артилерії цілком природно найбільше вплинула на кількісний стан піхоти, забираючи з її лав найцінніший національний (поляків), фізичний та інтелектуальний елемент. У зв'язку з цим у піхотних полках зменшилася чисельність особового складу, значно збільшився відсоток неполяків, і взагалі піхота тепер одержує чимраз гірший у фізичному й інтелектуальному плані людський матеріал.

Процеси, подібні до тих, що спостерігаються в армії, відбуваються і всередині піхотних полків. Тут також розвиваються прибудови (чоти артилерії, піонерів, саперів, розвідників, протитанкові, а також курси для кадрових підфіцерів і підхорунжих резерву тощо), забираючи собі найцінніший фізичний, інтелектуальний та національний матеріал піхоти. Запланована розбудова протитанкових, артилерійських чот і чот зв'язку в роті ще більше поглибить процес послаблення власне піхоти.

Таке подвійне просіювання щорічного контингенту для піхоти – перший раз у рамках армії на користь інших родів військ, а другий раз усередині полку – призводить до того, що цей контингент, і так нечисленний, являє собою малоцінний людський матеріал, тож виділення вояків до навчальної (майбутні підфіцери резерву) і кулеметної рот не раз ставить командирів полків у безвихідь”²⁷.

Як приклад генерал наводить національний склад одного з полків 9-ї піхотної дивізії, розташованого в центральному регіоні країни (див. таблицю 3)²⁸.

4 серпня 1936 р. наказом військового міністра було затверджено національний склад для піхотних частин польської армії, розподілених на п'ять груп (див. таблицю 4)²⁹.

Таблиця 3

	Поляки	Білоруси	Євреї
Загальна кількість щорічного контингенту – 616 осіб	69%	22%	9%
З цього в стрілецькій роті (разом з навчальною ротою) – 296 осіб	58,7%	26%	15,3%
Стрілецька рота (без навчальної роти) – 210 осіб	43%	35%	22%

Таблиця 4

Частина	Місце дислокації	Дивізія	Поляки	Національні меншини
43-й пп 44-й пп 45-й пп 78-й пп 84-й пп 86-й пп 3-й батальйон 50-го пп	Дубно Рівне Рівне Барановичі Пинськ Молодечно Сарни	13 ПД 13 ПД 13 ПД 20 ПД 30 ПД 19 ПД 27 ПД	90%	10%
48-й пп 49-й пп 79-й пп 80-й пп 83-й пп 85-й пп	Станіславів Коломия Слонім Слонім Кобринь Нова Вілейка	11 ПД 11 ПД 20 ПД 20 ПД 30 ПД 19 ПД	80%	20%
1-й пп Легіонів 5-й пп Легіонів 6-й пп Легіонів 24-й пп 41-й пп 54-й пп 76-й пп 77-й пп 81-й пп	Вільно Вільно Вільно Луцьк Сувалки Тернопіль Гродно Ліда Гродно	1 ПД 1 ПД 1 ПД 27 ПД 29 ПД 12 ПД 29 ПД 19 ПД 29 ПД	75%	25%
51-й пп 52-й пп	Бережани Золочів	12 ПД 12 ПД	70%	30%
Інші піхотні полки			60%	40%

* Скорочення: пп – піхотний полк; ПД – піхотна дивізія.

Як бачимо, особливу увагу щодо забезпечення одноманітності національного складу військовий міністр приділив полкам, що стояли в східних районах другої Речі Посполитої на території 3-го гродненського, 2-го люблінського й 6-го львівського корпусних округів. Максимальний відсоток поляків (90%) належало тримати в семи частинах, розташованих поблизу кордону з Радянським Союзом. Обмеження чисельності неполяків у цих полках пояснювалося тим, що в разі війни з Радянським Союзом саме ці частини мали становити прикриття кордону і своїми активними діями забезпечувати безперешкодне розгортання основних сил польської армії. Вважалося, що висліди перших боїв

великою мірою впливатимуть на моральний дух війська й рішучість усього народу вести боротьбу далі.

На думку польського керівництва, наявність у прикордонних полках значної кількості солдатів непольської національності (особливо українців і білорусів) могло б значно знизити їхню боєздатність. Свідомість того, що вони воюють проти своїх братів, захитала б серед солдатів-українців і білорусів вірність військовому обов'язку. Водночас моральний стан їх у разі війни з Німеччиною був би набагато вищим.

Ці самі мотиви спонукали польське керівництво запровадити гострі обмеження для призовників непольської національності проходити службу в технічних родах військ,

Вояки-українці з Великих Мостів, що служили в Лодзинському гарнізоні. У першому ряді в центрі й справа сидять старші солдати зі стрілецькими шнурками. Світлина кінця 1920 – початку 1930-х рр. із збірки автора

частини яких з наближенням збройного конфлікту мали бути змобілізовані в першу чергу.

Переважає більшість українців проходила строкову службу в частинах, розташованих у центральних і західних регіонах країни. Відомості про місця служби вояків-українців у 1922 – 1923 рр. подано в таблиці 5³⁰.

У 1935 р. до піхотних частин було направлено 10309 новобранців української національності. З них до полків варшавського корпусного округу приділили 386 (3,7%), люблінського – 1031 (10%), гродненського – жодного, лодзинського – 1378 (13,4%), краківського 2342 (22,8%), львівського – 1174 (11,4%), познанського – 1960 (19%), торунського – жодного, берестейського – 291 (2,8%), перемиського – 1747 (16,9%)³¹.

Важливо наголосити, що приймаючи рішення про розподіл новобранців української національності, поль-

Таблиця 5

Корпусний округ	Штаб округу	1922	1923
1-й Корпусний округ	Варшава	16,68 %	26,72 %
2-й Корпусний округ	Люблін	22,53 %	11,48 %
3-й Корпусний округ	Гродно	0 %	0,74 %
4-й Корпусний округ	Лодзь	3,49 %	11,73 %
5-й Корпусний округ	Краків	7,74 %	22,80 %
6-й Корпусний округ	Львів	3,38 %	4,47 %
7-й Корпусний округ	Познань	28,32 %	7,36 %
8-й Корпусний округ	Торунь	2,63 %	4,31 %
9-й Корпусний округ	Бересть	0,70 %	0,69 %
10-й Корпусний округ	Перемішль	14,53 %	9,70 %

ське військове керівництво завжди твердо додержувало правила, що вихідці з Галичини й Волині не повинні служити в одній частині, подеколи навіть в одному підрозділі. На переконання польських військових, „рекрут-українець, направлений до частин, розташованих у західних корпусних округах, коли він не стикається там з русинами (українцями з Галичини. – А.Р.), – являє собою позитивний матеріал. Водночас спостерігається інше явище, коли той самий рекрут проходить службу разом з русином, що з погляду національного й політичного усвідомлення стоїть вище за нього, тоді він потрапляє під вплив агітації виразно спрямованої, якщо не проти існування Польської держави, то принаймні проти її сучасних кордонів. Внаслідок цього бачимо збільшення дезертирства й відрази до військової служби”³².

Після того як новобранці потрапляли до своєї частини, вони протягом наступних трьох місяців проходили курс загальновійськової підготовки („рекрутське навчання”). Серед новоприбулого поповнення було багато неписьменних, для яких організували спеціальні курси примусового навчання польської мови. Прослухавши курс, вони склали іспит і одержували свідоцтво про освіту в обсязі двох класів початкової школи. Чимало неписьменних вояків походили зі східних і центральних регіонів

Українець канонір А.Перфенюк (у центрі) з 2-го полку важкої артилерії (м. Холм). Світлина кінця 1920 – початку 1930-х рр. із збірки автора

другої Речі Посполитої, колишніх володінь Російської імперії, причому значний відсоток серед них становили представники національних меншин – українці, білоруси, литовці та інші. Як приклад у таблиці 6 наводимо інформацію стосовно національного складу учнів, що в 1937 р. навчалися на курсах ліквідації неписьменності, організованих у з'єднаннях варшавського 1-го корпусного округу³³.

Таблиця 6

З'єднання	Допущено до іспиту					
	Поляки	Українці	Білоруси	Євреї	Литовці	Інші
Варшавська кав. дивізія	203 (35,1%)	135 (23,4%)	142 (24,6%)	39 (6,7%)	—	59 (10,2%)
8-а піхотна дивізія	182 (44,6%)	—	82 (20,1%)	47 (11,5%)	97 (23,8%)	—
18-а піхотна дивізія *	102 (41,6%)	2 (0,8%)	70 (28,6%)	20 (8,2%)	50 (20,4%)	1 (0,4%)
28-а піхотна дивізія	220 (60,6%)	131 (36,1%)	—	12 (3,3%)	—	—

* Дані неповні.

Сапер Харунь з 2-го саперного батальйону (м. Пулави). На грудях пам'ятна відзнака його частини, „Польська спортивна відзнака”, „Стрілецька відзнака”. Крім того, бачимо шнур доброго стрільця (з одним кутасом). Світлина першої половини 1930-х рр. із збірки автора

Вояки-українці з 2-го полку підгалянських стрільців (м.Сянік). Зліва стрілець А.Леньо, справа – невідомий старший стрілець. Він має шнур дуже доброго стрільця (з одним кутасом), крім того в нього видно шнур до свистка, що може свідчити про те, що він був також командиром дружини (рою). На обох кашкетах – орлине пір'я, ознака підгалянських полків. Світлина середини 1920-х рр. з родинного альбому Патриляків

Вояки-українці з 5-го уланського полку (м.Остроленка). На грудях пам'ятні відзнаки полку й стрілецькі шнури з двома кутасами (снайпер). Світлина середини 1920-х рр. із збірки автора

Канонір В.Миронюк з 7-го полку важкої артилерії (м.Познань). На грудях зліва має „Польську спортивну відзнаку” й „Стрілецьку відзнаку”, справа – пам'ятну відзнаку своєї частини. Світлина (зроблена після 1936 р.) із збірки автора

Вояки-українці сумлінно ставилися до навчання. Ось що в листопаді 1922 р. доповідав командувач львівського 6-го корпусного округу генерал В.Єнджеєвський про рівень освіти українців з Волині, які служили в полках 12-ї піхотної дивізії: 52-й піхотний полк – початкову освіту мають 70%, неписьменних у польській мові – 75%, „великий прогрес у засвоєнні польської мови, історії та країнознавства”; 54-й піхотний полк – початкову освіту мають 39%, неписьменних у польській мові – 35%, „навчаються з охотою, розуміють швидко”. У 51-у піхотному полку си-

туація була значно кращою: початкову освіту мають 100%, неписьменних у польській мові – жодного, „до навчання підходять залюбки. Загальний рівень освіти низький. Праця, що нині інтенсивно провадиться в цьому напрямі, дає гарантію більш позитивних результатів”³⁴.

Після завершення курсу загальновійськової підготовки й прийняття присяги вояків молодшого року служби розподіляли по підрозділах, де вони мали здобути певну військову спеціальність. Найбільш здібних і дисциплінованих за рішенням командира полку відправляли до

2-а батарея 5-го дивізіону кінної артилерії на параді з нагоди Дня конституції в Кракові. Один з вояків обслуги М.Бобрик з Волині. На передньому плані 75-мм легка польова гармата. Світлина зроблено 3 травня 1932 р. Із збірки автора

навчальної роти (ескадрону), де протягом шести місяців з них готували майбутніх підофіцерів. Ті, що успішно склали прикінцевий іспит, ставали капралами, інші – старшими солдатами, а найгірші в навчанні так і лишалися рядовими.

Кандидатури до навчальної роти (ескадрону) визначали не тільки за інтелектуальними (обов'язкова завершена початкова освіта) й фізичними здібностями, а й національною належністю. Так, у середині 1930-х рр. в одному з наказів департаменту поповнення військового міністерства застерігалось, що частка представників національних меншин не повинна перевищувати 5% від загальної кількості підофіцерів, яких готують у кожній частині³⁵.

Звичайно, таке обмеження викликало образи в простих вояків – білорусів, українців чи євреїв. На ненормальність ситуації вказували й деякі військові начальники високого рангу. Наприклад, у січні 1937 р. в листі до Головного інспекторату збройних сил генерал М.Норвід-Нойгебауер писав: „Останнім часом відбулися зміни у виборі кандидатів до полкових шкіл підофіцерів. Кандидати до них мають бути виключно польської національності. Вважаю, що в даному разі було б доцільніше не обмежувати цілковито командирів полків, адже подеколи солдати з національних меншин заслуговують на довіру й можуть бути дуже добрими підофіцерами. Крім того, такі гострі обмеження мають викликати в деяких випадках відчуття кривди й образи в представників

національних меншин, що може створити сприятливий ґрунт для негативного ставлення до польської державності. Солдати з національних меншин, якщо вони справді лояльно ставляться до нашої держави й заслуговують на підвищення, повинні мати змогу зробити хоча б скромну кар'єру"³⁶.

У відповідь на цього листа міністерство дозволило командирам полків перевищувати п'ятивідсотковий бар'єр, якщо вони мають справді добрих кандидатів до підофіцерських шкіл і ті відзначаються високим рівнем фахової підготовки, освіти й лояльності до держави³⁷.

Проте існували й інші обмеження для представників національних меншин, зокрема українців. Під час розподілу солдатів у піхотних і кавалерійських полках не вільно було призначати їх до спеціальних підрозділів. Так, з огляду на збереження військової таємниці, чота зв'язку, де готували телеграфістів і радіотелеграфістів, мала комплектуватися тільки політично лояльними поляками без кримінального минулого. Цієї засади додержували дуже суворо. У протитанковій чоті й чоті полкової артилерії для неполяків були теоретично неприступними посади командира гармати й націлювача.

Таким чином представники національних меншин залишались у лінійних підрозділах (ротах і ескадронах). Але й тут були певні заборони та обмеження. Знову ж таки у зв'язку з вимогами додержання військової таємниці цих вояків не можна було використовувати в канцелярії для роботи з документами – писарі й кур'єри мали бути тільки поляками³⁸.

Крім того, на національність зважали й при визначенні снайперів у

стрілецьких ротах і кавалерійських ескадронах. Снайпери, по змозі, теж мали бути поляками³⁹. Хоч на практиці командирові підрозділу було досить важко виконати цю інструкцію, бо не завжди можна було дібрати з-поміж солдатів молодшого і старшого років служби відповідно 20% і 10% вояків польської національності, які до того ж ще й влучно стріляли б (не нижче оцінки „добре“)⁴⁰. Одним із доказів цього є опубліковані тут світлини вояків-українців. На їхніх грудях бачимо спеціальну стрілецьку відзнаку – плетений шнур з одним, двома або трьома кутасами⁴¹.

Отже, у Війську Польському періоду другої Речі Посполитої щодо представників національних меншин застосовувалася ціла низка обмежень і заборон, подеколи вони зазнавали нетолерантного ставлення. Проте водночас слід підкреслити й той факт, що протягом усього міжвоєнного двадцятиріччя в польській армії не було зафіксовано жодного серйозного конфлікту на міжнаціональній основі. Для багатьох простих вояків, які здебільшого походили з сільської місцевості, армія в прямому розумінні стала справжньою школою життя. Завдяки військовій службі вони потрапляли до великих міст центральної і західної Польщі, знайомилися там з досі невідомими їм благами цивілізації. Наостанку додамо, що під час польсько-німецької війни у вересні 1939 р. вояки-українці продемонстрували свої найкращі якості – витривалість, дисциплінованість, вірність присязі.

(Закінчення буде)

ПРИМІТКИ

- 1 Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski, 1918–1939. – Warszawa, 1960. – S.31.
- 2 Kozłowski E. Wojsko Polskie, 1936 – 1939: Próby modernizacji i rozbudowy. – Warszawa, 1964. – S.292.
- 3 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – 1924. – № 61. – Poz. 609.
- 4 Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Londyn, 1951. – T.1. – Cz.1. – S.148.
- 5 Повний текст 6-ї статті Ризького мирного договору 1921 р. див.: Завада І. Ризький договір і Україна: Історичний нарис. – К., 2000. – С.151–155.
- 6 Докладніше про це див.: Руккас А. Призови українського та єврейського населення Східної Галичини до польської армії (1920 – 1923) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія „Історія”. – 2000. – Вип. 43. – С. 49 – 53.
- 7 Kowalski T. Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych drugiej Rzeczypospolitej (1918 – 1939). – Toruń, 1998. – S.99.
- 8 Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku // Polska – Ukraina: Trudne pytania. – Warszawa, 1999. – T.4. – S.14.
- 9 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк. 6.
- 10 Там само. – Арк. 14.
- 11 Там само. – Спр. 372. – Арк. 28.
- 12 Центр зберігання історико-документальних колекцій, м. Москва (далі – ЦЗІДК). – Ф. 308. – Оп. 8. – Спр. 94. – Арк. 47.
- 13 ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 300 (619). – Арк. 2.
- 14 Там само. – Арк. 6.
- 15 ЦЗІДК. – Ф. 308. – Оп. 8. – Спр. 94. – Арк. 46.
- 16 ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 295. – Арк. 5.
- 17 Там само. – Арк. 6.
- 18 Kowalski T. Op. cit. – S.111.

- 19 ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 721. – Арк. 41 зв.
- 20 Там само.
- 21 Там само. – Арк. 40 зв.
- 22 Там само. – Спр. 1208. – Арк. 24.
- 23 Kowalski T. Op. cit. – S.118 – 119.
- 24 Matelski D. Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 roku. – Poznań, 1995. – S.27.
- 25 Rezmer W. Op. cit. – S.19 – 20.
- 26 Pismo Inspektora Armii gen. M.Norwid-Neugebauera do Szefa Biura Inspekcji GISZ w sprawie mniejszości narodowych w pułkach piechoty, 25.01.1937 r. // Wojna obronna Polski, 1939: Wybór źródeł. – Warszawa, 1968. – S.115.
- 27 Memorial Inspektora Armii gen. T.Piskora o stanie piechoty, 8.10.1938 r. // Ibid. – S. 168.
- 28 Ibid. – S. 170.
- 29 Pismo I Wiceministra Spraw Wojskowych do Szefa Biura Inspekcji GISZ w sprawie mniejszości narodowych w pułkach piechoty, 11.02.1937 r. // Ibid. – S.116.
- 30 Таблицю складено на підставі: Matelski D. Op. cit. – S. 16 – 26; Rezmer W. Op. cit. – S. 20.
- 31 Rezmer W. Op. cit. – S. 22.
- 32 Ibid. – S.19.
- 33 Odziemkowski J. Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – S. 49.
- 34 ЦЗІДК. – Ф. 308. – Оп. 8. – Спр. 94. – Арк. 37, 40 зв.
- 35 Pismo I Wiceministra ... – S. 117.
- 36 Pismo Inspektora Armii gen. M.Norwid-Neugebauera ... – S.115 – 116.
- 37 Pismo I Wiceministra ... – S. 117.
- 38 Kowalski T. Op. cit. – S. 133.
- 39 Pismo Inspektora Armii gen. M.Norwid-Neugebauera ... – S. 115.
- 40 Błasiński J. Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 pułku ułanów Wielkopolskich. – Warszawa, 1996. – S. 42.
- 41 Відзнаку запроваджено в 1926 р. Один кутас мав добрий стрілець, два – снайпер, у 1931 р. відбулися зміни, відтоді один кутас носив добрий стрілець, два – дуже добрий, три – снайпер.

ВОЯКИ-УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ (1921 – 1939 рр.)

Українці серед підофіцерського та офіцерського корпусів польської армії

У польській армії періоду другої Речі Посполитої дуже важливим було значення кадрових підофіцерів, які відзначалися розвинутим почуттям свого обов'язку й лояльності стосовно влади та держави. Власне кажучи, вони були найближчою до простого вояка командною ланкою, а відтак безпосередньо, постійно й сильно впливали на нього. Бойовий вишкіл солдата, його зовнішній вигляд, самопочуття, а також порядок і дисципліна в підрозділі становили виключну царину підофіцера. Дуже добрі матеріальні умови й всілякі привілеї сприяли тому, що по закінченні строкової служби чимало охочих залишалися в армії.

Щоб стати кадровим підофіцером, було потрібно передусім успішно закінчити полкову підофіцерську школу й дістати звання капрала, далі, після строкової служби, – залишитися у війську ще принаймні на 2 роки і тільки тоді можна було клопотатися про підписання 12-річного контракту з військовим міністерством. Як бачимо, кандидати мали довгий і непростий шлях, до них ставили великі вимоги. Одне з обмежень стосувалося національної належності. Ми вже згадували, що солдатам-неполякам було досить складно дістатися навіть до полкової підофіцерської школи.

Ще більш національно монолітним був офіцерський корпус польської армії, про що свідчать дані наведені в таблиці 7⁴¹.

Таблиця 7

Віровизнання	15.01.1926	15.02.1927	1.05.1930
Католики	16430	16890	15553
Протестанти	266	382	1
Православні	102	142	6
Юдеї	74	87	14
Греко-католики	–	45	44
Інші	26	15	–
Разом	16898	17561	15618

Вояки-українці 12-го піхотного полку (м. Вадовіце). На рукаві у третього вояка в другому ряді відзнака дуже доброго націлювача станкового кулемета. 1938 р. Світлина зі збірки автора

Офіцери-українці за віровизнанням, зрозуміло, були греко-католиками й православними. Серед католиків і православних були також білоруси, серед православних – росіяни.

Фактичну відсутність українців серед офіцерського корпусу польської армії можна пояснити двома основними причинами. По-перше, це суворі обмеження, що їх запровадило військове відомство для вступу представників національних меншин до офіцерських шкіл; по-друге, це непопулярність військової кар'єри серед української інтелігенції (особливо в Східній Галичині), яка вважала неприпустимим служити, на її думку, в окупаційній армії. Після гімназії молоді українці обирали собі інший життєвий шлях, мало пов'язаний з військом, ставали інженерами, адвокатами, лікарями.

Так, серед 426 випускників, що в 1928 – 1929 рр. закінчили Школу підхорунжих піхоти, українців було менше десяти осіб (2%), а саме: двоє вихідців з Галичини (Є. Побігущий і О. Процюк), кілька вихідців з Воли-

ні (зокрема С. Писарчук і Я. Потерейко), а також троє вояків армії УНР (А. Савченко, В. Татарський і А. Ярмак), які вступили до школи поза конкурсом на підставі спеціальної домовленості між польським і українським військовими чинниками⁴². Наведемо ще приклади. Скажімо, серед випускників Школи підхорунжих артилерії за 1922 – 1932 рр. поляків було 98,4%, грузинів-контрактників 1%, а українців і росіян – тільки 0,6%⁴³. 1938 р. у Школі підхорунжих кавалерії навчалось 148 осіб і з них лише 1 українець, решта – поляки⁴⁴.

Одним з небагатьох українців – кадрових офіцерів польської армії був згаданий вище капітан Є. Побігущий, який служив у познанському 57-му піхотному полку. У вересні 1939 р. він брав участь у битві над Бзурою, де командував 7-ю ротую, а потім 2-м батальйоном цього полку⁴⁵.

Окрему категорію військовиків становили так звані контрактні офіцери. Це були вояки розгромлених більшовиками національних армій.

Беручи їх на службу, поляки сподівалися в разі війни з СРСР використати цих людей як основу для формування насамперед української і грузинської армій, а також для організації повстанської і диверсійно-розвідницької роботи в радянському заплілі (на Україні, Північному Кавказі й Закавказзі). Контрактні офіцери-українці з'явилися в польських збройних силах значно пізніше порівняно з представниками інших національностей (грузинами, азербайджанцями, дагестанцями, осетинами тощо). Лише після травневого перевороту 1926 р., коли до влади повернувся Юзеф Пілсудський, лідери УНР змогли влаштувати до Війська Польського кілька десятків українських старшин і козаків⁴⁶ (серед них був, зокрема, молодший брат Головного отамана Олександр Петлюра).

Ці офіцери служили на підставі індивідуального контракту, підписаного з польським військовим міністерством. Фактично вони користувалися тими самими правами й виконували ті самі обов'язки, що й кадрові офіцери Війська Польського. Проте були певні винятки. Так, вій-

ськовики цієї категорії не мали пенсійного забезпечення за вислугою років. Підвищення їх у званні було можливе лише в результаті укладання нового контракту з військовим міністерством⁴⁷. У перших контрактах окремо обумовлювалось, що контрактний офіцер зобов'язується воювати в польській армії в разі виникнення збройного конфлікту з СРСР. Згодом таку умову зняли⁴⁸.

Під час служби в польській армії контрактні офіцери-українці отримували державні нагороди Речі Посполитої. Так, відомо, що Срібним хрестом заслуги відзначено майора К. Смовського з 11-го уланського полку, майора Я. Гальчевського-Войнаровського з 67-го піхотного полку, майора М. Палієнка з 26-го полку легкої артилерії. Крім того, усіх контрактних офіцерів-українців – учасників війни з більшовиками 1920 р. – нагороджено пам'ятною медаллю „Польща своєму оборонцеві”.

Станом на 1 серпня 1938 р. в польських збройних силах служило 38 контрактних офіцерів-українців. Основну інформацію про них подано в таблиці 8⁴⁹.

Таблиця 8

Роди військ	Підполковник	Майор	Капітан	Поручник	Підпоручник	Разом
Піхота	2	10	2	5	1	20
Кавалерія	–	4	1	1	1	7
Артилерія	–	1	2	3	–	6
Бронетанкові війська	–	–	1	–	–	1
Авіація	–	–	1	–	–	1
Війська зв'язку	–	2	–	–	–	2
Служба озброєння	–	–	1	–	–	1
Разом	2	17	8	9	2	38

Греко-католицьке й православне душпастирство в польській армії

Для задоволення релігійних потреб вояків-українців (греко-католиків і православних) у складі польської армії були спеціальні військові капелани.

Військовики-уніати перебували під духовною юрисдикцією римокатолицького польового єпископа Війська Польського. Це положення містить, зокрема, спеціальний наказ, який видав у 1924 р. військовий міністр. У документі зазначалося, що „вояки греко-католицького обряду (уніати), незважаючи на те, що їхні богослужіння відправляються за східним обрядом і проводяться церковнослов'янською мовою, є такими самими католиками, як і католики римського обряду, і належать до Католицької церкви. У жодному разі їх не можна відсилати до православних церков та на православні богослужіння. У разі відсутності греко-католицького капелана або греко-католицької церкви душпастирську опіку їм мають надавати римокатолицькі капелани, а на богослужіння вони мають іти до католицьких костелів римського обряду”⁵⁰.

Греко-католицьке душпастирство в польській армії було організовано так. До складу курії польового єпископа Війська Польського входив греко-католицький декан, який одночасно був радником польового єпископа в літургійних справах свого обряду. Усі вояки греко-католицького віровизнання й члени їхніх родин підлягали духовній опіці відповідного капелана. Він очолював одну з греко-католицьких парафій, створену розпорядженням польового єпископа.

Всього було п'ять греко-католицьких парафій: св. Йосифа у Варшаві (охоплювала територію 1-го й 3-го корпусних округів), св. Василя в Кракові (5-й і 10-й корпусні округи),

св. Миколая у Львові (2-й, 6-й і 9-й корпусні округи), Благовіщення Діви Марії в Лодзі (4-й корпусний округ), св. Стефана в Познані (7-й і 8-й корпусні округи). У 1931 р. польовий єпископ утворив греко-католицьку військову парафію в Ярославі, а також надав парафіяльні привілеї греко-католицькому душпастирству в Перемишлі й Станіславові⁵¹.

У 1924 р. греко-католицьким деканом і водночас настоятелем варшавської парафії був о. доктор М. Нагорянський. Інші настоятелі парафій: старші капелани отці В. Кузьма (Краків), М. Стеткевич (Львів), А. Калата (Лодзь)⁵². З 1928 р. лодзинську парафію займав старший капелан о. М. Ільків (у вересні 1939 р. він потрапив до радянського полону й був розстріляний під Харковом)⁵³.

Слід зазначити, що підлеглість уніатського душпастирства, малі кількість капеланів, вимога брати участь у римокатолицьких богослужіннях часто викликали незадоволення серед вояків греко-католицького віровизнання. Порівняно з представниками інших конфесій вони були в гіршому становищі. Так, у 1927 р. о. М. Ільків, який був депутатом польського сейму I каденції (1922 – 1927 рр.), звертав увагу на те, що на 17 тис. військовиків греко-католицького обряду припадає лише 4 капелани, тимчасом як на 27 тис. православних – 15, тобто один греко-католицький капелан опікувався 4300 вояками, а православний – тільки 1800⁵⁴. Проте, незважаючи на таку ситуацію, у Війську Польському не було зафіксовано жодного серйозного конфлікту на релігійному ґрунті.

Тепер перейдімо до розгляду організації православного душпастирства польської армії періоду другої Речі Посполитої. У 1919 р. в структурі військового міністерства було створено спеціальну Секцію некатолицьких релігій і віровизнань. Протягом двад-

о. В. Мартиш, що в 1921–1935 рр. був головним православним капеланом Війська Польського. На грудях – „Орден відродження Польщі” („Polonia restituta”) 4 ступеня

п'яти років свого існування ця інституція не раз реорганізовувалася, змінюючи свою назву й штати. З 1927 р. вона називалася Бюро некатоліцьких вірувань (*Biuro wuznań niekatolickich*), яке після останньої реорганізації 1935 р. складалося з чотирьох головних управлінь душпастирства основних некатоліцьких релігій: православної, євангельсько-аугсбурзької, євангельсько-реформованої та євангельсько-унійної і юдейської⁵⁵.

Головним управлінням православного душпастирства керував протопресвітер, він був головним православним капеланом Війська Польського. З 1921 по 1935 р. цю посаду займав о. В. Мартиш (українець з Холмщини, загинув у 1945 р.), а в 1936–1939 рр. – о. С. Федоренко (українець з Лемківщини, був захоплений у радянський полон і в 1940 р. загинув у Катині).

Центральному органу підпорядковувалися сім районів православного душпастирства (Варшава, Гродно, Сувалки, Катовиці, Тарнов, Познань і Торунь), утворені на території п'яти корпусних округів: 1-го (Варшава), 3-го (Гродно), 5-го (Краків), 7-го (Познань), 8-го (Торунь)⁵⁶.

У 1922 р. для православних капеланів встановлено спеціальні військові звання: армійському полковни-

кові відповідав протопресвітер, підполковникові – декан при командуванні корпусного округу, майорові – старший капелан, капітанові – капелан⁵⁷. Згідно з штатним розписом, 1927 р. у Війську Польському мали працювати: 1 протопресвітер, 3 декани, 4 старші капелани (дві посади були вакантні), 8 капеланів. Крім того, поза штатом було ще 7–8 допоміжних капеланів⁵⁸.

Богослужіння проводилися в 4 гарнізонних церквах і 6 каплицях, влаштованих усередині казарм⁵⁹. Слід зазначити, що цих культових споруд і спеціальних приміщень не вистачало для задоволення релігійних потреб усіх православних вояків польської армії, яких на 15 лютого 1927 р. налічувалося 27730 осіб (серед них – лише 140 офіцерів), або 9,81 % від загальної чисельності особового складу збройних сил⁶⁰. З цього приводу в 1931 р. головний православний капелан Війська Польського протопресвітер о. В. Мартиш скаржився начальникові Бюро некатоліцьких вірувань на те, що в гарнізонах „1-го, 5-го, 6-го, 7-го, 8-го корпусних округів духовні особи дуже часто вимушені відправляти службу Божу для православних вірників у таких зовсім непристосованих для цього приміщеннях, як кінські манежі, кінотеатри й солдатські світлиці, що негативно впливає на вояків і не може створити в них належного релігійного настрою”⁶¹.

Православні й греко-католицькі капелани, як і духовні особи інших віровизнань, мали прищеплювати солдатам любов до Бога. Спеціальна інструкція вимагала від них виховувати вояків у релігійному дусі на підставі засад православної віри, з одночасним формуванням у них розуміння історичних зв'язків з Польщею, а також плеканням почуття любові до Речі Посполитої і вірності їй. Крім того, капелани повинні були роз'яснювати сутність таких важливих

понять, як громадянський і солдатський обов'язок, вірність військовій присязі.

Солдати складали військову присягу після закінчення двомісячної загальної підготовки. Самій церемонії передували богослужіння й проповідь, що проводилися окремо для вірних кожної з конфесій.

Складання військової присяги було справою дуже делікатною. Належало виробити такий її текст і визначити хід церемонії, які б повністю відповідали догматам і традиціям різних релігій, а також призначити особу, що фактично приймає присягу. Крім того, потрібно було встановити послідовність складання присяги вояками різних конфесій. Усе це регулювали Статут внутрішньої служби й спеціальні накази та розпорядження військового міністра. Згідно з останньою редакцією цього Статуту (1936 р.), першими складала присягу католики, другими – протестанти, третіми – православні, потім – усі інші. Такий порядок досить часто викликав незадоволення православних капеланів, які скаржилися на те, що сотні православних вояків мусять чекати, доки присягнуть одиниці або десятки протестантів⁶².

До 1928 р. присягу приймав командир частини або спеціально призначений ним офіцер. Проте після того як військові капелани всіх конфесій (серед них і православні) виступили із заявою, що присягу в ім'я Боже може приймати лише духовна особа, хід церемонії був змінений. Відтоді вояки присягали капеланові в присутності командира частини.

Під час військової служби солдатів гарантувалися повна свобода совісті й вірування та вільне відправлення релігійного культу. Ці положення були закріплені в Статуті внутрішньої служби. Двічі на день (вранці і ввечері) вояків християнських конфесій збирали на спільну

молитву (кожний з них молився за традиціями і обрядами своєї конфесії). Нормою вважалось, коли солдат-католик щонеділі й на свята бере участь у богослужінні, а вірні інших конфесій – принаймні раз на місяць⁶³.

Щороку командир кожної частини отримував складений працівниками Бюро некаатолицьких вірувань перелік греко-католицьких, православних, протестантських, юдейських і мусульманських свят, де додатково роз'яснювалися особливості проведення їх. Протягом року греко-католики мали 25 свят, юдеї – 23, православні – 18, протестанти й мусульмани – по 11⁶⁴.

Військово-політичне керівництво Польщі намагалось використовувати службу в лавах збройних сил країни для колонізації представників національних меншин. З цією метою в 1936 р. військовий міністр видав кілька наказів і розпоряджень.

Цими документами ставилося завдання, не порушуючи жодним чином конституційних прав і свобод особи, „прагнути до того, щоб послідовники окремих вірувань потрапляли під асиміляційний вплив польської культури в державницькому дусі, а там, де це можливо, як, наприклад, стосовно слов'янських меншин – брати під опіку колонізаційні процеси в релігійно-церковній сфері”. Йшлося про широке й активне впровадження польської мови в богослужіння, проповіді, молитви, використання її під час виховної роботи серед православних вояків, видання для них польськомовної релігійної літератури. У цьому контексті командування військової частини повинно було всіляко підтримувати, розвивати й популяризувати будь-які самостійні ініціативи своїх православних підлеглих. А в тому разі, коли таких настроїв і прагнень не було, появу їх належало ініціювати, застосовуючи для цього пропа-

гандистські й непримусові засоби роботи з особовим складом⁶⁵.

Перше військове богослужіння польською мовою для вояків православною віровизнання відбулося 11 листопада 1936 р. Воно було присвячене 18-ї річниці здобуття незалежності й проходило у варшавській церкві святої Марії Магдалини. На церемонії був присутній голова православної церкви в Польщі митрополит Діонісій, якому командир роти почесної варті двічі складав рапорт під звуки військового оркестру 21-го піхотного полку. Слід зазначити, що домовленість церковних ієрархів з військовим керівництвом у справі вживання польської мови під час богослужінь не завжди знаходила розуміння серед солдатів⁶⁶.

Загалом можна відзначити досить велику толерантність польського військового керівництва в релігійних питаннях, що створювало доброзичливу атмосферу в частинах і підрозділах, унеможливлювало серйозні міжконфесійні конфлікти й сприяло зміцненню дисципліни та підвищенню боєздатності збройних сил країни.

Участь вояків-українців у вересневій кампанії 1939 р.

Для наших співвітчизників, значна частина яких служила у Війську Польському, Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. з нападом Німеччини на Польську республіку. Як уже згадувалося, згідно з тогочасними нормами й правилами українців направляли служити переважно якнайдалі від рідних домівок – до тих частин, що розміщувалися в західних і центральних регіонах країни.

У зв'язку із загостренням зовнішньополітичної ситуації, різким погіршенням польсько-німецьких двосторонніх відносин 23 березня було проведено часткову мобілізацію, яка охопила військові частини на території берестейського 9-го і частково лодзинського 4-го корпусних округів.

Укомплектовані за штатами військового часу чотири піхотні дивізії й одну кавалерійську бригаду передислокували тоді в західні регіони країни. У 30-й піхотній дивізії резервісти, що походили з Полісся й Поділля, становили 85 – 90%⁶⁷. Значна частина українців попала також до 9-ї піхотної дивізії. У середині серпня 1939 р. мобілізовано дві піхотні дивізії і одну кавалерійську бригаду, що розміщувалися на території люблінського 2-го корпусного округу. 13-у піхотну дивізію поповнили резервістами з району Рівного, Олики, Дубна, Костополя. До 27-ї піхотної дивізії було призвано резервістів, що мешкали в районі Ковеля, Луцька, Володимира-Волинського. У своїх спогадах відомий діяч українського національно-визвольного руху Т. Бульба-Боровець, який випадково опинився у військовому ешелоні серед резервістів, мобілізованих до 13-ї дивізії, змалював таку ситуацію: „Потяг набитий вояками та їх скриньками і торбами. Всі вони були українці. На всіх станціях досідають нові вояки... На кожній станції вздовж потяга біжать заплакані жінки та дівчата. Махають хустинками. Простягають за потягом заломані руки. Через вікна їм відповідають червонощокі хлопці з розкуйовдженими чупринами та розхристаними вишиванками”⁶⁸.

27 серпня розпочали мобілізацію Кресова й Подільська кавалерійські бригади, тернопільська 12-а піхотна дивізія. 31 серпня, після оголошення загальної мобілізації, стали доукомплектовуватись відповідно до штатів військового часу 11-а Карпатська й львівська 5-а піхотна дивізії. До всіх цих військових з'єднань скеровано значну кількість резервістів-українців.

Слід зауважити, що в документах не зафіксовано особливих проблем національного характеру під час проведення мобілізації. В основному призовники охоче йшли до війська. Вод-

ночас мобілізаційні комісії зіткнулися з проблемами іншого характеру: місцеві селяни віддавали на потреби армії найгірших коней, упряж, візки тощо. Проте, зумовлювалося це, на нашу думку, суто власницькими інтересами господарів, які намагалися зберегти своїх найкращих коней і майно.

Загалом за підрахунками польського історика В. Резмера, в лавах польського війська у вересні 1939 р. перебувало близько 110 тис. українців⁶⁹. Вони служили практично в усіх родах військ, хоча найбільший відсоток їх був у піхотних і кавалерійських частинах.

У піхотних дивізіях армії „Познань” налічувалося близько 20% українців. До 14-ї дивізії вони прибули з Кам'янки-Струмилівської, Рави-Руської, Львова, Коломиї, Калуща, Станіславова, до 17-ї – з Березан, Чорткова, Калуща; до 25-ї – із Золочева, Тернополя⁷⁰.

Мешканці Волині (переважно українці) становили приблизно 40% особового складу Волинської кавалерійської бригади⁷¹, а в деяких її частинах, наприклад, у 2-му полку кінних стрільців, частка їх сягала навіть 50%. За виявлені героїзм і мужність польським найвищим бойовим орденом „Віртуті Мілітарі” („Virtuti Militari”) були нагороджені українці капрал К. Касянчук (посмертно) й канонір К. Бенюк, які служили в 2-му дивізіоні кінної артилерії цієї бригади⁷².

У Великопольській кавалерійській бригаді частка вояків-українців (вони походили з Коломиї, Березан, Бучача, Станіславова) дорівнювала приблизно 20%⁷³. Деякі з них були відзначені „Хрестом хоробрих” („Krzyż Walecznych”). Це, зокрема, денщик командира 7-го полку кінних стрільців ст. стрілець В. Маланюк, поранений 19 вересня поблизу Варшави, стрілець В. Мотлюк – з чоти протитанкових гармат цього ж полку, який 14 вересня загинув у бою над річкою Бзура⁷⁴.

Українці (з Калуща, Бучача, Коломиї, Стрия, Чорткова, Городка) становили 12% особового складу Подільської кавалерійської бригади.

Крім піхоти й кавалерії, українці служили також в інших родах військ: в артилерії (10-му легкоартилерійському полку та ін.), бронетанкових військах (5-му бронетанковому батальйоні та ін.), авіації (1-му авіаційному полку, 65-й лінійній ескадрильї), але там відсоток їх був значно менший⁷⁵. Окремі вояки-українці потрапили навіть до Корпусу охорони прикордоння. Так, заступником командира застави „Мокрани” батальйону КОП „Клецьк” служив українець Я. Бохонський з Волині⁷⁶. Але це був радше виняток.

Поряд з нечисленними, як уже зазначалося, українцями – кадровими офіцерами у Війську Польському служили ще 38 контрактників. Після початку війни з Німеччиною ці офіцери-українці вирішили не розривати своїх контрактів і залишатися в армії.

Найвідоміший бойовий шлях підполковника П. Шандрука, який у другій половині вересня 1939 р. став начальником штабу 29-ї піхотної бригади, а потім у зв'язку з тяжкою хворобою командира, фактично очолив це з'єднання. За успішну організацію 23 вересня прикриття відступу польських військ під Замостям його нагороджено срібним хрестом ордена „Віртуті Мілітарі”⁷⁷.

Майор Я. Войнаровський (справжнє прізвище – Гальчевський) командував батальйоном 67-го піхотного полку й батальйоном оборони народової „Бродниця”⁷⁸. За героїзм, виявлений під час боїв у районі міста Кутна, командувач оперативної групи „Схід” генерал М. Болтуць представив його до найвищої польської нагороди, а командувач армії „Поможе” генерал В. Бортновський відзначав його у своїх рапортах вищому керівництву держави⁷⁹.

*Є. Побігуций –
офіцер 57-го
піхотного Королів
Румунії Карла I
полку (м. Познань).
На грудях –
знак Школи
підхорунжих піхоти*

*П. Шандрук –
майор 18-го
піхотного полку
(м.Скерневіце).
На грудях –
пам'ятна медаль
„Польща своєму
оборонцеві”.*

*Світлина
1936 – 1939 рр.
САВ, sygn. 1769/89/5036,
nr. neg. 347/96*

Майор М. Пікульський, який перед війною служив у 8-у телеграфному батальйоні, брав участь в обороні Варшави, за що був нагороджений „Хрестом хоробрих”⁸⁰. Двоє українських офіцерів брали участь в обороні Львова 12 – 22 вересня 1939 р. Це майори В. Чабанівський і М. Рибачук, які командували батальйонами в 2-у й 3-у полках групи „Гродно”⁸¹. Поручник В. Татарський, що служив у познанському 57-у піхотному полку, під час вересневої кампанії був начальником штабу батальйону запасного осередку 14-ї піхотної дивізії, який входив до складу окремої оперативної групи „Полісся” генерала Ф. Клеєберга⁸².

Командиром господарчого ескадрону 11-го уланського полку був майор К. Смовський⁸³. Майор О. Квітко керував підрозділом, що охороняв казарми 3-го уланського полку в Тарновських Гурах⁸⁴. Майор П. Дяченко під час польсько-німецької війни керував резервістами, що залишилися після мобілізації його 3-го шволежеського полку в запасному осередку Підляської й Сувалківської кавалерійських бригад⁸⁵. Підпоручник О. Кузьминський перебував у складі запасного осередку Поморської кавалерійської бригади⁸⁶. Поручник І. Митрусь-

Виговський командував чотою в одному із запасних ескадронів 7-го уланського полку (за участь у підпільній діяльності Армії Крайової в 1943 р. він був замордований німцями)⁸⁷. Основним завданням запасних осередків було формування маршових поповнень для своїх частин.

Трагічно склалася доля ротмістра І. Зваричука, який наприкінці 1938 р. вступив до Вищої військової школи. Завершити повний цикл навчання йому не вдалося – внаслідок нападу Німеччини заняття було припинено, а слухачів приділено у війська. Ротмістр І. Зваричук дістав призначення до Підляської кавалерійської бригади, де обійняв посаду помічника квартирмейстра. Він загинув 13 вересня 1939 р. в бою біля містечка Мень Білостоцького воеводства⁸⁸.

Під час бойових дій українські вояки в основному були вірними присязі й мужньо боролися з ворогом. Кількість українців, що з тих чи інших причин покинули свої підрозділи, була незначною й не дуже відрізнялася від цього показника в інших національностей (крім німців, серед яких дезертирство було досить поширеним). З певністю можна сказати, що кількість українців, які покинули польське військо, значно

*М. Палієнко –
майор 26-го
легкоартилерій-
ського полку
(м. Скерневіце).
Світлина
1932 – 1934 рр.
(тут у званні
капітана)
САУ, sygn. I.340.1.190,
пр. neg. 294/96.*

*П. Дяченко – майор 1-го шволежеського полку
Юзефа Пілсудського (м. Варшава).
На грудях – пам'ятна відзнака частини.
Світлина часів навчання його
у Вищій військовій школі (1932 – 1934 рр.)
САУ, sygn. I.340.1.182, пр. neg. 264/96*

*Парад 49-го
піхотного полку
(м. Коломия)
з нагоди Дня
конституції.
3 травня 1934 р.
Світлина
зі збірки автора*

В. Татарський – поручник 57-го піхотного Королів Румунії Карла I полку (м. Познань). На грудях – пам'ятна медаль „Польща своєму оборонцеві”; на португеті „Польська спортивна відзнака”. Світлина часів навчання його у Вищій військовій школі (1936 – 1938 рр.). САУ, sygn. 1.340.1.207, nr. neg. 348/96

П. Самутин – майор 13-го піхотного полку (м. Пултуск). Світлина 1931–1933 рр. (у званні капітана). САУ, sygn. 1.340.1.196, nr. neg. 294/96

збільшилася після 17 вересня, коли радянські війська перейшли кордон. У багатьох військових формуваннях розміщених у східних регіонах країни, командири демобілізували вояків-українців і білорусів (наприклад, у Володимирі-Волинському й Ковелі). Водночас переважна більшість тих, хто перебував у західних регіонах, попри все далі вела боротьбу з ворогом. Чимало українців брали участь у битві на Бзурі, в боях під Томашовим-Любельським, обороняли Варшаву й Модлін.

Вояки-українці, що воювали в окремій оперативній групі „Полісся” генерала Ф. Клеєберга, брали активну участь у битві під Коцьком – останній у вересневій кампанії. Так, у 84/184-му полку служив А. Агієнко (поранений 5 жовтня)⁸⁹, В. Ветошук був санітаром у 60-й дивізії „Кобри”⁹⁰.

Нині історики не мають вірогідних документальних джерел щодо втрат вояків-українців у німецько-польській війні 1939 р. Науковці подають лише дуже приблизні цифри. Так, В. Резмер вважає, що під час бойових дій їх загинуло до 7800 чоловік і вдвоє більше поранено⁹¹. Ч. Гжелак оцінює безповоротні втрати українців у 1000 – 1500 осіб⁹². Значна кількість українців – вояків польської армії

потрапила в полон. За підрахунками В. Резмера, у німецькій неволі опинилося близько 60 тис. чоловік. У радянському полоні, за його відомостями, перебувало до 20 тисяч⁹³. Ще у вересні 1939 р., згідно з наказом наркома оборони К. Ворошилова, більшість з них звільнили. Натомість полонені були переважно розстріляні.

ПРИМІТКИ

41 Таблицю складено на підставі: Kowalski T. Op. cit. – S.123.

42 Татарський В. Під чотирма прапорами. – Мюнхен, 1959. – С. 58.; Szkoła podchorążych piechoty: Księga pamiątkowa: Uzupełnienie. – Londyn, 1976. – S.81–88.

43 Błagowieszczanski I. Artyleria Wojska Polskiego w latach 1918–1939 // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1971. – N1. – S. 286.

44 Kozłowski E. Op. cit. – S. 122.

45 Побігуций Є. Мозаїка моїх споминів. – Мюнхен; Балтимор, 1982. – Т.1. – С. 54 – 56.

46 Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – S.106.

47 Копія контракту з майором Єдігар Велі Бекон з варшавського Центрального військового архіву є у власному архіві автора.

48 Mamóń M. Wygnaniec z Kaukazu: Przyczynek do dziejów oficerów kontraktowych w II RP // Niepodległość. – 1995. – Т. XLVII. – S.197 (przypis 40).

- 49 Таблицю складено на підставі документів: Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), m. Warszawa. – Sygn. tymczasowa 1774/89/206.
- 50 Odziemkowski J., Spychała B. Duszpasterstwo wojskowe w drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1987. – S.102 – 103.
- 51 Ibid. – S.106.
- 52 Ibid. – S.103.
- 53 Materiały do epitafiów Katyńskich: Pro memoria // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1994. – N4. – S. 311–312.
- 54 Kowalski T. Op. cit. – S. 142.
- 55 Ibid. – S. 137 – 139.
- 56 Zarzycki P. Plan mobilizacyjny „W”: Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny. – Pruszków, 1995. – S. 227, 237, 240, 244, 246, 252, 254.
- 57 Böhm T. Duszpasterstwo wyznań niekatolickich w II Rzeczypospolitej // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1993. – N4. – S.52.
- 58 Rezmer W. Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1993. – N1. – S.55.
- 59 Odziemkowski J., Spychała B. Op. cit. – S.193.
- 60 Böhm T. Op. cit. – S. 54.
- 61 Ibid. – S. 58.
- 62 Kowalski T. A. Op. cit. – S. 148.
- 63 Odziemkowski J. Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – S.72.
- 64 Kowalski T. Op. cit. – S. 150.
- 65 Wojna obronna Polski, 1939. – S. 67 – 68.
- 66 Kowalski T. Op. cit. – S. 145.
- 67 Bielski M. Grupa Operacyjna „Piotrków”, 1939. – Warszawa, 1991. – S. 38.
- 68 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – С. 37 – 38.
- 69 Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. – S. 24.
- 70 Rezmer W. Armia „Poznań”, 1939. – Warszawa, 1992. – S. 26.
- 71 Bielski M. Op. cit. – S. 49.
- 72 Rómmel J. Za honor i ojczyznę. – Warszawa, 1958. – S. 407.
- 73 Abraham R. Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury. – Warszawa, 1990. – S.11.
- 74 Szacherski Z. Wierni przysiędze. – Warszawa, 1966. – S. 312, 327.
- 75 Автобіографії В. Лучки, М. Яковчука, Г. Євтушка, В. Борисяка // Документи і матеріали Генерального консульства Польської республіки у Львові. – 30К – 52 – 96; 30К – 294 – 95; 30К – 185 – 95; 30К – 593 – 95.
- 76 Автобіографія Я. Бохонського // Документи і матеріали Генерального консульства Польської республіки у Львові. – 30К – 468 – 95.
- 77 Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari // Kultura. – 1965. – N6/212 – S.106 – 107. Номер нагороди – 12410. Див: Spis kawalerów Orderu Wojennego Virtuti Militari nadanego w czasie Drugiej wojny światowej, 1939 – 1945. – Londyn, [b.d.], – S.169.
- 78 Wultański J. 67 pułk piechoty. – Warszawa, 1992. – S.32.
- 79 Докладно про службу в польській армії майора Я. Гальчевського-Войнарівського див.: Руккас А. Яків Гальчевський – український офіцер у Вітську Польському міжвоєнного періоду // Молода нація. – К., 2000. – №4. – С. 93 – 128.
- 80 Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 249.
- 81 Dalecki R. Armia „Karpaty” w wojnie obronnej 1939 roku. – Rzeszów, 1989. – S. 386.
- 82 Татарський В. Зазнач. праця. – С. 80 – 86.
- 83 Juszkiewicz R. 11 pułk ułanów Legionowych im. Marszałka Śmigłego Rydza. – Ciechanów, 1998. – S. 131.
- 84 Kawaleria polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939 r. – Londyn, 1979. – S. 54.
- 85 Докладно про службу в польській армії майора П. Дяченка див.: Руккас А. Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій // Молода нація. – 2000. – №1. – С. 200 – 228.
- 86 Kawaleria polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939 r. – S.16.
- 87 Księga dziejów 7 pułku ułanów Lubelskich im. Generała Kazimierza Sosnkowskiego. – Londyn, 1969. – S. 414; Cygan W. Kawaleria polska, 1939. – Warszawa, 1984. – Zesz. 2. – S. 76.
- 88 Kryska-Karski T. Materiały do historii Wojska Polskiego. – Londyn, 1982. – N2. – S. 58.
- 89 Agiejenko A. Wspomnienia z wrześniowych walk 1939 roku // Radomski epilog bohaterskich żołnierzy gen. Franciszka Kleeberga. – Radom, 1996. – S. 59 – 65.
- 90 Автобіографія В. Ветошука // Документи і матеріали Генерального консульства Польської республіки у Львові. – 30К – 1004 – 95.
- 91 Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. – S. 24.
- 92 Polska-Ukraina: Trudne pytania. – S. 70.
- 93 Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku. – S. 24.